

Vlees en vis op het menu van de frontsoldaat ('14 - '18)

Anton Ervynck¹, An Lentacker¹, Wim Van Neer² & Maarten Bracke³

¹: Agentschap Onroerend Erfgoed, Koning Albertlaan 19 bus 5, 1210 Brussel
anton.ervynck@rwo.vlaanderen.be
ann.lentacker@rwo.vlaanderen.be

²: Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, Vautierstraat 29, 1000 Brussel
wvanneer@naturalsciences.be

³: Monument Vandekerckhove nv., Oostrozebekestraat 54, 8770 Ingelmunster
maarten.bracke@monument-vandekerckhove.be

Werd er al eens iets gegeten aan het front?

Waar men op middeleeuwse of oudere sites letterlijk over de etensresten struikelt, bleek dat tot nu toe in opgegraven loopgraven uit WO I nooit het geval. Het lijkt er sterk op dat die destijds proper werden gehouden, vrij logisch wellicht, om het verblijf aldaar niet nog erger te maken. Archeologen hebben wel eens eetgerei, blikken of flessen gevonden, maar afgekloven botten, visgraten, pitten of zaden ontbraken. De afwezigheid van dierlijk of plantaardig afval in de voorste linies mag eigenlijk geen verrassing zijn. Het voedsel dat via de communicatieloopgraven aankwam, was op afstand van het front gekookt en bestond vooral uit bereidingen die archeologisch nauwelijks sporen achterlaten: soep, een magere stoofpot, havermoutpap en vooral veel brood of beschuit (Lee 2014, Trueman 2016). Het 'warme' eten kwam uit mobiele veldkeukens die culinair weinig mogelijkheden boden en dus enkel eenpansmaaltijden produceerden. Daarnaast kregen de soldaten wel wat geleverd in de vorm van conserven. Dit is echter een verpakking die in de West-Vlaamse bodem helaas bijzonder slecht bewaart, waardoor het gissen blijft naar de inhoud. Die liet trouwens op zich ook geen sporen na. Neem nu aan Britse zijde: noch het massaal aangeleverde *bully beef* of de al even beruchte *Maconochie stew* zijn archeologisch interessant. Het eerste is niet meer dan het later populair geworden *cornedbeef*, vleespulp dus, het tweede een stoofpot van gesneden rapen, wortelen en aardappelen in een dunne bouillon. Daar zitten dus weinig solide bestanddelen in die een opgraver in de bodem zou kunnen terugvinden. Er werd dus in de loopgraven, al etend, voor het archeologisch nageslacht weinig nuttig afval geproduceerd (fig. 1).

Het historisch beeld van de voeding in de loopgraven is dus pover, zelfs schrijnend. Het is het resultaat van de spaarzame houding van de legereconomen maar tegelijk kon de logistiek van die tijd de grote legers onmogelijk van hoogstaande maaltijden voorzien. Het was overleven geblazen, *à la guerre comme à la guerre*. Niet dat er geen inspanning werd gedaan. Het Britse rijk had driehonderdduizend mensen in dienst om de voedselbevoorrading op peil te houden.

Die zorgden ervoor dat uiteindelijk meer dan drie miljoen ton aan voedsel vanuit de Britse eilanden naar het Westelijke Front werd verscheept (Simkin 2015). Toch schronken de rantsoenen in de loop van de oorlogsjaren (The War Office 1922). Troepen die zich niet in de gevechtslinies bevonden, kregen uiteindelijk maar om de drie dagen vlees, of iets wat er op leek. Wie in de voorste linies zat, werd beter voorzien. Maar door de grote afstand tot de keukens kwamen alle maaltijden koud aan. Enkel geïmproviseerde vuurtjes konden daaraan verhelpen, maar de rook was zichtbaar voor de vijand ...

Figuur 1 Britse soldaten eten hun rantsoen tijdens de Slag om de Somme, 1916 (© Imperial War Museum).

Weg van het front

Een doorbraak in de archeologische zoektocht naar het voedsel uit het oorlogsgeweld kwam uit vindplaatsen wat verder weg van het front. Op de terreinen van het Hof ter Hille in Koksijde, waar een geallieerde commandopost was gevestigd, werd in 2010 een grote kuil opgegraven die naast het gebruikelijke glas- en aardewerk ook wat botmateriaal bevatte (Bracke 2010). Dat is tot nu toe echter niet bestudeerd. Hetzelfde geldt voor vondsten uit een Duitse site in Zonnebeke, waar een kleine verzameling van dierenresten aan het licht kwam (Bracke *et al.* 2012). Opgravingen op de plek van het geallieerde hospitaal bij Lijssenthoek in Poperinge (Bracke 2012) brachten in 2011 dan weer een kleine context aan het licht met de botjes van minstens drie kippen, merkwaardig genoeg weggestopt in een houten kist. Daarbij hoorde nog een bot van een konijn en wat druivenpitten. Het zou natuurlijk overdreven zijn deze vondsten als exemplarisch voor de bevoorrading van het front te zien.

Oostvleteren

Meer informatie kwam uit opgravingen te Oostvleteren. In 2014 stootte een archeologisch team er op afval nabij de plek van een Belgisch-Frans hospitaal (Bracke *et al.* 2015). In een reeks kuilen, vrijwel op één lijn aan de zuidelijke rand van het opgravingsterrein, zaten thermometers, ampullen, doorzichtige en bruine medische flesjes, en glazen spuitjes. Een naamplaatje van een Luikse soldaat, gesneuveld in Merkem op 12 december 1917, dateert de contexten van kort nadien. De kuilen bevatten ook voedselafval, meestal van groot, maar ook wel van klein formaat. De opgravers spoelden daarom een deel van de vulling van de afvalkuilen op een zeef met een maaswijdte van een halve millimeter, zodat zelfs de meest minuscule resten niet aan de aandacht ontsnapten (tabel 1).

	Oostvleteren	Oostvleteren	Zuidschote
	HV	ZS	HV
Vissen			
blankvoorn (<i>Rutilus rutilus</i>)	-	1	-
zeelt (<i>Tinca tinca</i>)	-	1	-
karperachtigen (Cyprinidae sp.)	-	2	-
ongedetermineerde visresten	-	3	-
Vogels			
kip (<i>Gallus gallus</i> f. domestica)	2	-	-
ongedetermineerde vogelresten	-	2	-
eischaal	-	+	-
Zoogdieren			
konijn (<i>Oryctolagus cuniculus</i>)	1	-	-
haas / konijn (<i>Lepus capensis</i> / <i>Oryctolagus cuniculus</i>)	-	1	-
bruine rat (<i>Rattus norvegicus</i>)	-	17	-
rat (<i>Rattus</i> sp.)	-	1	-
varken (<i>Sus scrofa</i> f. domestica)	9	3	-
rund (<i>Bos primigenius</i> f. taurus)	127	36	67
schaap (<i>Ovis ammon</i> f. aries)	1	-	2
schaap / geit (<i>Ovis ammon</i> f. aries / <i>Capra aegagrus</i> f. hircus)	14	4	15
rib groot zoogdier	6	5	18
rib middelgroot zoogdier	3	-	-
wervel groot zoogdier	13	20	4
ongedetermineerde zoogdierresten	13	118	11
Planten			
gerst (<i>Hordeum vulgare</i>)	-	30	-
boon (<i>Phaseolus</i> sp.)	-	2	-

Tabel 1: Dieren- en plantenresten uit twee afvalcontexten nabij de ‘geallieerde’ frontzone van WO I (HV: handverzameld, ZS: zeefstaal, +: aanwezig maar niet geteld).

Door het zeefwerk kwamen wat plantenresten tevoorschijn. Dat leverde dertig korrels van gerst op, en twee verkoolde bonen. Het gaat bij die laatste om de vruchten van de uit Zuid-Amerika ingevoerde bonensoort (*Phaseolus* sp., de ‘prinsessenboon’), niet om de inheemse tuinboon (*Vicia faba*) die bij ons in middeleeuwse en vroegere sites algemeen is. Een goede kijk op het plantaardig deel van het oorlogsmenu bieden deze schaarse vondsten natuurlijk niet. Over de consumptie van vlees en vis viel echter meer informatie te rapen.

Uit de zeefstalen bleek dat in de hospitaalkeuken vis werd bereid, meer bepaald blankvoorn en zeelt, twee soorten die in de beken van het IJzerbekken voorkomen. Beide behoren tot de familie van de karperachtigen, net zoals twee andere vondsten die binnen die familie maar niet tot op soort konden gedetermineerd worden. Drie andere botjes zijn niet anders dan als ‘vis’ te beschrijven. Hoogstwaarschijnlijk tonen deze resten geen volledig beeld van de visconsumptie aan het westelijk front. De soldaten moeten wel vaker een lijntje uitgeworpen hebben, om in de lokale waterlopen wat aanvulling op hun schamele menu te zoeken. Maar visbotten bewaren nu eenmaal niet zo goed en zullen bij toekomstige opgravingen in de frontzone enkel door verdere, intensieve staalname kunnen opgespoord worden.

De vondsten van vogels zijn al net zo schaars als deze van vis. Enkel botten van kip konden herkend worden, al zijn er ook enige niet tot op soort te brengen stukken. Opvallend is het loopbeen van een kip waar nog een plastic ring omheen zit (fig. 2).

Figuur 2 Oostvleteren: loopbeen van een kip, met nog een plastic ring eromheen (foto K. Vandevorst).

Bij de zoogdieren is de soortenvariatie al evenmin groot. Uit de zeefstalen kwamen botten van de bruine rat, een knaagdier dat natuurlijk geen ingrediënt in de keuken was, maar wel een ongenode gast. Dat ratten de loopgraven teisterden, is bekend, en verder weg van de eerste linies moet dat niet anders geweest zijn. Dat de dieren niet populair waren, toont zich aan de sporen van geheelde breuken op twee van de teruggevonden ribben. De rest van de zoogdiervondsten omvat soorten die met stellige zekerheid op het soldatenmenu stonden. Eén botje komt van een konijn, een ander is van diezelfde soort of van een haas. Bij kleine botfragmenten is het onderscheid tussen beide soorten soms moeilijk te maken. In het geval van haas gaat het om in de buurt geschoten wild, maar of dat ook voor het konijn geldt, is niet zeker. Konijnen kunnen eveneens in het wild gevangen zijn maar zonder twijfel zal ook wel eens een kotkonijn in het oorlogsgebied verorberd zijn.

Het grootste deel van het dierlijk materiaal uit de kuilen bestaat uit de knoken van grotere zoogdieren. Het gaat vooral om de botten van rund; resten van varken en schaap zijn niet zo talrijk. Een van de afvalcontexten bevatte meerdere botten uit de voorpoot van één varken. De vele snijsporen op het bot tonen dat het vlees zorgvuldig verwijderd is. Wat talrijker dan de varkensresten zijn de botten van schaap of geit. Het onderscheid tussen beide soorten is niet op elk skeletelement te maken maar waar dat toch mogelijk was, gaat het steeds om schaap. Net zoals in al onze sites jonger dan de prehistorie zullen zowat alle botten uit de categorie ‘schaap of geit’ tot de eerste soort behoren. De vondsten komen uit alle delen van het lichaam en ook hier illustreren hak- en snijsporen de culinaire bestemming van de dieren. Opvallend zijn ook een aantal gezaagde stukken.

Figuur 3 Oostvleteren: gezaagde stukken runderbot (foto K. Vandevorst).

De runderbotten vormen bij uitstek de talrijkste vondstengroep en zijn alle sterk gefragmenteerd. Wellicht zijn veel van de botsplinters uit de categorie ‘ongedetermineerde zoogdierresten’ ook van rund afkomstig. Naast haksporen, het resultaat van het gebruik van een bijl of een ander scherp werktuig, komen ook zaagsporen voor, zelfs met hoge frequentie. Vele botten blijken met een dunne (machinale?) zaag in stukken van een tiental centimeter te zijn verdeeld, waarbij weinig rekening is gehouden met de karakteristieke bouw van het runderskelet (fig. 3). Beenhouwerij van een hoog niveau is dit niet. Het suggereert wel dat het vlees reeds van de botten verwijderd was en dat de knoken verder gebruikt werden om merg te winnen, en om af te koken bij het bereiden van vleesbouillon, of eerder ‘botbouillon’. Beendermerg is een bijzonder voedzaam ingrediënt, en bij het koken van knoken komt ook beendervet vrij, wat opnieuw een aansterkend product is voor wie het qua voeding niet breed heeft. Voor een hospitaalsite kan dit aspect van groot belang geweest zijn.

De runderbotten uit Oostvleteren komen hoofdzakelijk van vrij jonge dieren, en niet alleen uit delen van het skelet waar veel vlees aan hangt (tabel 2). Schedelfragmenten ontbreken wel, en zullen op de slachtplaats zijn achtergebleven, maar ook botten uit de pootuiteinden (de zogenaamde ‘kanonbeenderen’) werden overlangs gesplitst om het merg te bereiken. Het illustreert een verwerking van dierlijke producten gestuurd door noodzaak. Niets mocht verloren gaan.

Zuidschote

Een tweede context met consumptieafval, uitsluitend dierenbotten, kwam tevoorschijn te Zuidschote, in een afvalkuil die dateert uit de jaren 1916-1917, gevonden nabij Frans-Belgische bunkers en loopgraven (Bracke en Verdegem, 2015). De samenstelling van de collectie dierenresten is vergelijkbaar met de context uit Oostvleteren (tabel 1). Opnieuw gaat het vooral om botten van runderen, naast beduidend minder beenderen van schaap. Van varken is op deze vindplaats geen spoor. Kleiner materiaal was evenmin aanwezig of werd niet geborgen. Opnieuw valt het systematisch verzagen van de runderbotten op; haksporen komen in vergelijking met de vondsten uit Oostvleteren minder voor maar zaagsporen zijn op vrijwel elk runderbot te vinden. Ditmaal ontbreken naast de schedel ook botten uit de pootuiteinden (tabel 2). Delen van het skelet waar weinig vlees aan zit, zijn minder gebruikt. Het lijkt er op dat er in Zuidschote iets minder nood was om de dierlijke kadavers maximaal te gebruiken dan in Oostvleteren.

Besluit

De twee beschreven vindplaatsen tonen nog maar een klein stukje van wat ooit een archeologische reconstructie van de voedselvoorziening aan het oorlogsfront zou moeten worden. De opgegraven contexten situeren zich duidelijk in de buurt waar kadavers verwerkt werden, waar dus de soldatenvoeding werd bereid, maar de plekken waar de dieren geslacht werden, blijven buiten beeld. Of die slachtplaatsen zich ver of dichtbij de onderzochte sites bevonden, is vooralsnog onbekend. De variatie in de samenstelling van de collecties runderbotten (met beenderen uit de pootuiteinden in Oostvleteren maar niet te Zuidschote) zou wel kunnen wijzen op verschillen in het systeem van toelevering, langs het front. Daarbij moet rekening gehouden worden dat (delen van) kadavers soms ook gezouten werden aangevoerd, een behandeling die natuurlijk niet op het botmateriaal af te lezen is. Of moet het verschil verklaard worden doordat de ene collectie uit een hospitaalsite komt, en de andere uit een ‘gewone’ kampplaats? Pas als nog meer contexten zullen zijn onderzocht, kunnen misschien duidelijke patronen in de bevoorrading van het front naar voren komen.

	Oostvleteren	Zuidschote
skeletelement		
hoornpit	-	-
bovenschedel	-	-
bovenkaak	-	-
onderkaak	-	-
losse tanden	-	-
tongbeen	-	-
schouderblad	8	5
opperarmbeen	13	3
spaakbeen	5	4
ellepijp	4	4
handbeenderen	-	-
middenhandbeenderen	4	-
atlas (eerste halswervel)	2	1
axis (tweede halswervel)	-	2
volgende halswervels	3	4
borstwervels	14	8
lendenwervels	14	3
heiligenbeen	2	3
staartwervels	-	-
wervels algemeen	33	4
borstbeen	2	2
ribben	57	22
bekken	15	8
dijbeen	12	7
knieschijf	-	2
scheenbeen	4	6
hielbeen	3	1
katrolbeen	1	-
voetbeenderen	1	-
middenvoetbeenderen	3	-
hand- of voetbeenderen	2	-
middenhand- of voetbeenderen	3	-
eerste vinger- of teenkoot	2	-
tweede vinger- of teenkoot	-	-
derde vinger- of teenkoot	-	-
totaal	207	89

Tabel 2: Botresten van rund aangetroffen in twee afvalcontexten nabij de ‘geallieerde’ frontzone.

Dankwoord

Wim Wouters, Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, stond in voor de determinaties van de visresten. Brigitte Cooremans en Jan Bastiaens, beide van het agentschap Onroerend Erfgoed, zorgden voor de determinaties van de plantenresten.

Literatuur

Bracke M. 2010: *Koksijde - Hof Ter Hille. Een blik op het leven achter het front tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-18). 'Nonnenhof'. Conceptverslag*, Ingelmunster: Monument Vandekerckhove nv.

Bracke M. 2012: *Archeologisch onderzoek Poperinge - Lijssenthoek (Boescheepseweg). Basisrapport - juni 2012*, Ingelmunster: Monument Vandekerckhove nv.

Bracke M., Heyvaert B., Roelens F. & Vanhoutte C. 2012: *Archeologisch onderzoek Wienerberger - Zonnebeke. Basisrapport - januari 2012*, Ingelmunster: Monument Vandekerckhove nv.

Bracke M., Scheltjens S. & Wyns G. 2015: *Archeologische opgraving Oostvleteren - Veurnestraat. Basisrapport – conceptversie*, Ingelmunster: Monument Vandekerckhove nv.

Bracke M. & Verdegem S. 2015: *Archeologische prospective/opgraving Fluxys - Frontzone Pijpegale - Staden (prov. W-Vl.) - Evaluatienota*. THV MRG (Monument Vandekerckhove NV – Ruben Willaert bvba – Gate bvba).

Lee A. 2014: The battle to feed Tommy: New exhibition looks at the diet of a WW1 soldier. In *Express*.

<http://www.express.co.uk/news/world-war-1/502452/The-Battle-to-feed-Tommy-The-diet-of-a-WW1-soldier>

Simkin J. 2015: Trench Food. In *Spartacus Educational*.

<http://spartacus-educational.com/FWWtrenchfood.htm>

The War Office 1922: *Statistics of the Military Effort of the British Empire during the Great War, 1914-20*, Londen: H.M. Stationary Office.

<https://archive.org/details/statisticsofmili00grea>

Trueman C.N. 2016: Soldiers' food in the trenches. In *The History Learning Site*.

<http://www.historylearningsite.co.uk/world-war-one/the-western-front-in-world-war-one/soldiers-food-in-the-trenches/>